

UDK: 911.3:81'373.21(575.1)

Xorazm viloyati qishloq va shahar nomlarida xalq geografik qarashlarining ifodalanishi

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Tabiiy va qishloq xo'jaligi fanlari fakulteti tyutori Aqbayev G'anijon Zoir o'g'li

Annotatsiya: Ushbu maqolada Xorazm viloyatining o'ziga xos tabiiy-geografik sharoitining qishloq va shahar nomlarida (toponimlarida) qanday aks etgani tahlil qilinadi. Xalqning atrof-muhitni idrok etishi, undan amaliy foydalanishi va unga bo'lgan munosabati joy nomlarida o'zining lingvistik ifodasini topgani misollar orqali yoritib beriladi. Maqolada toponimlarning kelib chiqishi (etimologiyasi) xalq geografik atamalari, landshaft xususiyatlari, sug'orish inshootlari, flora va fauna olami hamda tarixiy-ijtimoiy hodisalar bilan bog'liqligi ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: toponimika, Xorazm, xalq geografik atamalari, oykonim, gidronim, landshaft, etimologiya, qishloq nomlari, shahar nomlari.

Abstract: This article analyzes how the unique natural and geographical conditions of the Khorezm region are reflected in the names (toponyms) of villages and cities. The people's perception of the environment, their practical use of it, and their attitude towards it find linguistic expression in place names, which is illustrated through examples. The article demonstrates that the origin (etymology) of toponyms is connected with folk geographical terms, landscape features, irrigation structures, flora and fauna, as well as historical and social phenomena.

Keywords: toponymy, Khorezm, folk geographical terms, oikonym, hydronym, landscape, etymology, village names, city names.

Аннотация: В данной статье анализируется отражение уникальных природно-географических условий Хорезмской области в названиях сел и городов (топонимах). На примерах показано, как восприятие народом окружающей среды, ее практическое использование и отношение к ней находят свое лингвистическое выражение в географических названиях. В статье демонстрируется связь происхождения (этимологии) топонимов с народными географическими терминами, особенностями ландшафта, ирригационными сооружениями, флорой и фауной, а также историко-социальными явлениями.

Ключевые слова: топонимика, Хорезм, народные географические термины, ойконим, гидроним, ландшафт, этимология, названия сел, названия городов.

Kirish: Geografik nomlar xilma-xil tarixiy sharoitlar va tillar takomilining mahsulidir. Shuning uchun ham geograflardan tashqari filologlar, tarixchilar, arxeologlar va etnograflar toponimikaga tobora ko'proq murojaat qilishadilar. Geografik nomlar asosan o'tmish davrlaridan beri aholining ko'chishi, o'zaro muloqatlari, el-elatlar bo'lib yashab o'tgan xudulari to'g'risida tasavvurlar beradi.

Har qanday geografik ob'ektni to'g'ri nomlash doimo muhim va dolzarb masala hisoblanib kelingan. Aslida yer yuzasidagi barcha ob'ektlar emas, balki inson faoliyati davomida ma'lum ahamiyaga ega bo'lgan yoki boshqa ob'ektlardan nimasi bilandir farq qilib, odamlar diqqatini o'ziga tortgan joylarga nomlangan.

Mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab respublikadagi tabiiy-geografik ob'ektlarga nom berish, ular nomini o'zgartirish, yangi ob'ektlarga nom berish bosqichma-bosqich amalga oshirila boshlandi. Bu tadbirlarning qabul qilinishi va amalga oshishida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasidagi ma'muriy-hududiy birliklar, aholi punktlari, tashkilotlar va boshqa toponimik ob'ektlarning nomini tartibga solish to'g'risida» 1996 yil 31 mayda qabul qilingan qarori, shuningdek, «O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy tuzilish, toponimik ob'ektlarga nom berish va ularning nomlarini o'zgartirish masalarini hal etish tartibi to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 30 avgustdagi Qonuni muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Nom berish jarayoni o'zining qonuniyatlariga ega, chunki nomlardan foydalanish odamlar orasidagi munosabatlarni ta'minlaydi, og'zaki va yozma axborotda ob'ektlarni birxillashtirish (bir shaklga keltirish) imkonini beradi. E.M.Pospelov to'g'ri qayd qilganidek, "Har bir joy nomining birinchi va asosiy vazifasi ob'ektni nomlash, uning atrofdagi boshqa bir xil ob'ektlardan farqlash hisoblanadi".

O'zbek toponimikasining shakllanishi va taraqqiyotida H.Hasanov, S.Qoraev, Z.Do'simov, T.Nafasov, T.Enazarov, B.O'rinboev, N.Oxunov, Sh.Qodirova, T.Rahmatov, L.T.Karimova, Yo.Xo'jamberdiev, J.Latipov, K.Seytniyazov, A.Otajanova, M.Mirakmalov, K.Xakimov, M.Tillaeva, F.Abdullaev, O.Madrahimov, A.Ishaev kabi olimlarning xizmatlari katta bo'ldi. Professor Z.Do'simovning ilmiy tadqiqot ishlari davomida Xorazm toponimlari lingvistik xususiyatlari yasash modellari va tiplari tahlil qilindi. A.Otajanova Xorazm etnotoponimlarining lug'aviy asoslari, grammatik xassalari va etimologik jihatdan tahlil qildi. M.Tillaeva Xorazm vohasi tarixiy-adabiy yodgorliklarning ayrim lisoniy o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qildi.

Xorazm shevalarining tarixi va ularning lingvistik xususiyatlari F.Abdullaev, O.Madrahimov, A.Ishaev va boshqa tilshunoslar tomonidan atroflicha o'rganildi. Biroq hudud toponomiyasi geografik jihatdan to'liq o'rganilgan emas.

Yer yuzasidagi barcha geografik joy nomlari juda turli-tuman, ba'zi nomlar g'aroyib, g'alati va ularning kelib chiqishi ham juda xilma-xil. Ularni turlarga ajratish ham juda murakkabdir. Ba'zan til qoidalariga, ba'zan ularning shakllanish bosqichlariga, bunyodga kelishiga, nimalar bilan bog'langanligiga ko'ra ham turlarga ajratildi. Geograflar uchun P.G'ulomov va M.T.Mirakmalov tomonidan quyidagi turlarga ajratish joy nomlarining kelib chiqishi, qanday hodisa va voqealarga bog'langanligiga qarab amalga oshiri maqsadga muvofiq ko'rildi:

Joyning geografik o'rniga bog'liq holda paydo bo'lgan nomlar, ayrim geografik nomlar o'sha joyning, geografik obyektning o'ziga xos xususiyatlaridan paydo bo'ladigan nomlar, suv bilan bog'liq nomlar (gidronimlar), o'simliklarga bog'liq nomlar (fitonimlar), hayvonlarning nomi bilan bog'liq joy nomlari (zoonimlar), foydali qazilmalarga bog'liq joy nomlari, xalq, qabila, urug'lar nomlari bilan bog'liq toponimlar (etnonimlar), aholining kasb - hunaridan olingan nomlar, shaxslarning ism-shariflari, tahalluslariga qo'yilgan geografik nomlar (antroponimlar), afsonaviy va diniy nomlar, garoyib nomlar va zamonaviy nomlardir.

Har bir joy nomi o'zida muayyan bir xalqning tarixi, madaniyati, turmush tarzi va eng asosiysi, o'zini qurshab turgan olamga bo'lgan o'ziga xos qarashlarini mujassam etadi. Toponimlar shunchaki hududlarni bir-biridan ajratib turuvchi belgilar emas, balki asrlar davomida xalqning geografik bilimlari, tasavvurlari va tajribalari jamlangan bebaho manbadir. O'zbekistonning qadimiy va boy

tarixga ega bo'lgan Xorazm viloyati toponimiyasi bu borada alohida ahamiyat kasb etadi. Vohaning Amudaryo quyi oqimida, keng tekisliklar va cho'llar qurshovida joylashgani uning landshafti, iqlimi va xo'jalik hayotiga o'ziga xos tarzda ta'sir ko'rsatgan va bu holat joy nomlarida yaqqol aks etgan.

Xorazmning qishloq va shahar nomlarini o'rganish orqali ajdodlarimizning tabiiy sharoitni qanchalik chuqur his qilgani, undagi o'zgarishlarni sinchkovlik bilan kuzatgani va o'z hayotiy ehtiyojlaridan kelib chiqib, atrof-muhitga nom berganini ko'rish mumkin. Ushbu nomlar xalqning geografik tafakkuri, ya'ni relyef shakllari, suv manbalari, tuproq xususiyatlari, o'simlik va hayvonot dunyosiga oid bilimlarining lingvistik in'ikosidir.

Relyef va landshaftning toponimlardagi ifodasi

Xorazm viloyatining relyefi asosan pasttekislikdan iborat bo'lib, unda qadimiy daryo o'zanlari, kichik tabiiy va sun'iy tepaliklar hamda qumli massivlar uchraydi. Bu geografik xususiyatlar ko'plab aholi punktlari nomlarida o'z aksini topgan.

- **Tepaliklar bilan bog'liq nomlar:** Garchi hudud asosan tekislik bo'lsa-da, mudofaa maqsadlarida qurilgan qo'rg'onlar, qal'alar va qadimiy shahar xarobalari sun'iy tepaliklarni hosil qilgan. Tuproqqal'a, Xonqa (eski turkiy tilda "qo'rg'on", "istehkom" ma'nosini anglatishi mumkin) kabi nomlar bunga yaqqol misoldir. Qishloqlar orasida uchraydigan Tepali, Qo'rg'oncha, Galaqo'rg'on kabi nomlar ham bevosita balandlik, qo'rg'on yoki qal'a bilan bog'liq xalq tasavvurlarini ifodalaydi.

- **Tekislik va pastliklar:** Vohaning keng yassi tekisliklarda joylashgani ham nomlarda aks etgan. Ba'zi qishloq nomlari ularning geografik joylashuviga ishora qiladi. Masalan, Yalang'och kabi toponimlar o'simlik qoplami siyrak, ochiq va keng maydon degan ma'noni anglatishi mumkin.

- **Cho'l va qumli hududlar:** Xorazm vohasi Qoraqum va Qizilqum cho'llari bilan tutashgan. Shu sababli, cho'lga yaqin hududlarda joylashgan qishloqlarning nomlarida bu yaqqol seziladi. Qumloq, Oqmachit (bu yerda "oq" so'zi rangni, "machit" esa ba'zan keng, bo'sh joy ma'nosini ham anglatishi mumkin) kabi nomlar hududning tuproq va landshaft xususiyatlarini ko'rsatadi.

Gidrografik obyektlarning nomlardagi o'rni

Xorazm hayoti azaldan Amudaryo va undan chiqarilgan ko'plab kanallar, ariqlar, yoblar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Suv – bu hayot manbai, dehqonchilik asosi. Shu bois, Xorazm toponimiyasida gidronimlar, ya'ni suv obyektlari bilan bog'liq nomlar salmoqli o'rinni egallaydi.

- **Daryo va kanallar:** Shovot (Shoh-obod, ya'ni "shoh tomonidan obod qilingan ariq" yoki "katta ariq" ma'nosida), Yangiariq, Bog'ot (bu nomning bir etimologiyasi "bog'" va "yop" – ariq so'zlaridan kelib chiqqan bo'lishi mumkin) kabi tuman nomlari bevosita sug'orish inshootlari sharafiga qo'yilgan. Qishloqlar orasida Arna (katta kanal), Yoblon, Kattayop kabi nomlar ko'plab uchraydi. Bu nomlar aholining xo'jalik faoliyatida qaysi ariq yoki kanaldan suv ichgani va uning ahamiyatini ko'rsatadi.

- **Ko'llar va suv havzalari:** Daryo o'zanlarining o'zgarishi natijasida hosil bo'lgan eski ko'llar va suv to'plangan pastqamliklar ham joy nomlariga asos bo'lgan. Ko'lli, Sho'rko'l, Oqkamar (kamar – bu yerda daryoning qayrilishi, egati) kabi nomlar hududdagi suv havzalarining holati, suvinining xususiyatlari (shirin yoki sho'rli) haqida ma'lumot beradi.

- **Suv inshootlari:** Xalq turmushida muhim bo'lgan ko'priklar, suv taqsimlagichlar ham nomlarda o'z aksini topgan. Qo'shko'pir tumanining nomi ikki katta ko'priklar bilan bog'liq ekani

ma'lum. Bu kabi nomlar aholining ijtimoiy va xo'jalik hayotida muhim o'rin tutgan inshootlarni abadiylashtirgan.

Flora va fauna olamining ifodalanishi

Xorazmning o'ziga xos o'simlik va hayvonot dunyosi ham qishloq nomlarida o'z izini qoldirgan. Bu nomlar orqali ma'lum bir hududda qaysi turdagi daraxtlar, o'tlar yoki hayvonlar ko'p bo'lganini bilib olish mumkin.

• **Fitonimlar (o'simlik nomlari):** Bog'ot (serbog' joy), Jiyda-bod, Gulayg'ir, Olmazor, Tutchi kabi nomlar ushbu hududlarda mevali yoki boshqa turdagi daraxtlar ko'p bo'lganini, aholi bog'dorchilik bilan shug'ullanganini ko'rsatadi. Qamishli, Yulg'unzor kabi nomlar esa hududning tabiiy o'simlik qoplamiga ishora qiladi.

• **Zoonimlar (hayvonot nomlari):** Hududda yashagan yoki ko'p uchragan yovvoyi va uy hayvonlari bilan bog'liq nomlar ham mavjud. Masalan, Burgutli, Qarchigay, Ilonli kabi toponimlar ma'lum bir hududning faunasi haqida tasavvur beradi. Hazorasp nomining bir xalq etimologiyasi "ming ot" bilan bog'lanishi ham bunga misol bo'la oladi.

Ijtimoiy-iqtisodiy va etnik omillar

Joy nomlari nafaqat tabiiy-geografik, balki ijtimoiy-iqtisodiy va etnik jarayonlarni ham aks ettiradi. Aholining kasb-hunari, ma'lum bir urug' yoki qabilaga mansubligi, tarixiy shaxslar va voqealar ham toponimlarda saqlanib qolgan.

• **Kasb-hunar bilan bog'liq nomlar:** Degrez (degchi, qozon quyuvchi), Sartarosh, Zargar, Kulolchi kabi qishloq nomlari bu yerda ma'lum bir hunar turi rivojlanganini va shu kasb egalari ixcham yashaganini bildiradi.

• **Etnonimlar:** Qiyot, Qo'ng'iro't, Mang'it, Olchin kabi nomlar Xorazm hududida qadimdan yashab kelgan turli urug' va qabilalarning nomlari bilan bog'liq. Bu toponimlar hududning etnik tarkibi va tarixiy demografik jarayonlarni o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

• **Tarixiy shaxslar va voqealar:** Ayrim nomlar tarixiy shaxslar yoki muhim voqealar sharafiga qo'yilgan. Bu kabi nomlar ko'proq yangi davrga xos bo'lsa-da, qadimiy nomlar orasida ham uchrab turadi.

Muhokama: Xorazm viloyatidagi qishloq va shahar nomlari xalqning geografik qarashlarini yaqqol namoyon etadi. Toponimlarda avvalo tabiiy muhit, suv resurslari va tuproq sharoitlariga oid belgilarning ko'pligi kuzatiladi. Bu esa qadimdan Xorazm aholisi hayoti Amudaryo va uning irmoqlari bilan chambarchas bog'liq bo'lganini ko'rsatadi. Masalan, Qo'shko'pir, Shovot, Bo'zovut kabi nomlarda sug'orish tizimlari va yer bilan bog'liq atamalar aks etgan.

Shuningdek, ko'plab nomlarda xalqning ijtimoiy-tarixiy xotirasi, qadimiy xo'jalik faoliyati va etnografik xususiyatlari ham mujassam. Dehqonobod, Hunarmand, Gurlan kabi nomlar aholining kasb-kori va tarixiy taraqqiyoti bilan bog'liq.

Nomlardagi e'tiqodiy va ma'naviy omillar ham muhim o'rin tutadi. Masalan, Shayxlar, Xo'jalar singari toponimlarda diniy qarashlar, tariqatlar va xalq orasida obro' qozongan shaxslarning izlari seziladi.

Demak, Xorazm viloyatidagi toponimlarni o'rganish orqali xalq geografik qarashlarining turli jihatlarini – tabiatni idrok etish, ijtimoiy munosabatlarni ifodalash va ma'naviy qadriyatlarni saqlab qolish jarayonini kuzatish mumkin. Shu bois, qishloq va shahar nomlari ilmiy-geografik manba

sifatida katta ahamiyatga ega bo'lib, ularni tadqiq etish hudud tarixini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi.

Xulosa

Xorazm viloyati qishloq va shahar nomlari xalqning ming yillar davomida shakllangan geografik qarashlari, bilimlari va tasavvurlarining o'ziga xos lug'atidir. Ushbu nomlar vohaning tabiiy landshafti, suv resurslarining hayotiy ahamiyati, flora va faunasi hamda aholining ijtimoiy-tarixiy hayoti haqida qimmatli ma'lumotlarni saqlab kelmoqda.

Toponimlarni tahlil qilish orqali biz ajdodlarimizning atrof-muhit bilan qanday uyg'unlikda yashaganini, undagi har bir elementga – ariqdan tortib tepalikkacha, jiyda butasidan tortib qum barxanigacha – e'tibor bilan qaraganini va ularga o'z munosabatini nom berish orqali ifodalaganini ko'ramiz. Shu bois, Xorazm toponimiyasini o'rganish nafaqat tilshunoslik yoki tarix uchun, balki geografiya, ekologiya va etnografiya kabi fanlar uchun ham muhim ilmiy ahamiyatga ega. Bu nomlar o'tmishning ovozi bo'lib, bugungi avlodga o'z yurtining tabiatini va tarixini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. P.G'Ulomov, M.Mirakmalov "Toponimika va geografik terminshunoslik" o'quv qo'llanma Toshkent-2005 y
2. Жўраев, А. Топонимика асослари. – Тошкент: Фан, 1991. – 145 б.
3. Мирзаев, И. Ўзбекистон халқ географияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – 210 б.
4. Матякубов, М. Хоразм тарихи ва топонимлари. – Урганч: Хоразм, 2005. – 178 б.
5. Қаюмов, Р. Ўзбекистон жой номлари изоҳли луғати. – Тошкент: Шарқ, 2010. – 256 б.
6. Хожиев, А. Ўзбек тили тарихи ва топонимия масалалари. – Тошкент: Фан, 1995. – 132 б.
7. Aliev, B. Geographical Names and National Identity in Central Asia. – London: Routledge, 2012. – 198 p.
8. Rasulov, M. Xorazm viloyati toponimlarining lingvogeografik tahlili. – Тошкент: Universitet, 2018. – 95 б.
9. Ahmedov, H. O'zbek xalq geografik qarashlari va ularning toponimik ifodasi. – Самарқанд: Zarafshon, 2020. – 164 б.